Олексій Мусієздов *(Харків, Україна)*

Ідентифікація Харкова: досвід конструювання образу міста

Тема ідентифікації міста є актуальною з цілої низки обставин. Якщо брати до уваги академічний дискурс, то ідентифікація міста (території, спільноти, культури тощо) є спробою виразити його специфіку або типовість, наблизившись тим самим до розуміння досліджуваного феномену, що і становить головну мету наукового пізнання. З точки зору його мешканців ідентифікація дає змогу виокремити себе з-поміж інших, сформулювати аргументи на користь власної самоповаги («ми — особливі й пишаємось цим»). Ідентифікація «зовнішнім спостерігачем» є засобом орієнтації у просторі (як фізичному, так і символічному). Сучасність же висуває на перші позиції необхідність ідентифікації — віднайдення (чи винайдення) й формулювання власної ідентичності — з метою отримати переваги (чи принаймні не програти) у конкурентній боротьбі міст за різного роду ресурси.

Ідентифікація (як мінімум в останньому випадку) є формулюванням (конструюванням) специфіки міста. При цьому йдеться передусім не стільки про речі «як вони є», скільки про те, як вони *сприймаються*. В ідеалі створюється привабливий, позитивний образ міста, який в змозі виразити «конкурентні переваги» та стати основою для позитивної ідентифікації з містом його мешканців. Виходячи з цих позицій, міста здавна намагалися утвердити позитивні уявлення про себе, а тому можна відслідкувати історію зміни цих уявлень: внаслідок чого вони змінювались, якими були причини появи певних образів міста тощо. А водночас і проаналізувати, наскільки нові образи виявляються пов'язаними з попередніми, які зазвичай вкорінені у свідомості як місцевих мешканців, так і людей з-поза міста.

Об'єктом розгляду є Харків — східноукраїнський мегаполіс, який намагається віднайти власну специфіку та вибудувати власний образ. Матеріалом статті є результати досліджень, проведених автором за останні сім років, які були частково опубліковані у наукових виданнях [1].

* * *

Розвиток власне Харкова, його історія — предмет дослідження істориків, наше завдання — спробувати з'ясувати саме його образ, уявлення про те, який він, і те, як ці уявлення змінювалися. У цьому зв'язку, зрозуміло, не обійтися без власне історії, тим більше, що багато представників цієї науки займаються не тільки пошуком і доказом невідомих фактів, але і їхнім осмисленням у ширшому контексті, узагальненням тощо, і цим матеріалом тут цілком доречно скористатися.

Контекстом для розгляду історії міста є урбанізація — становлення міста саме як міста — місця, спосіб життя жителів якого відрізняється від способу життя жителів навколишніх сільських населених пунктів. Відповідно, у міській історії виділяються певні етапи й події, пов'язані із цим процесом.

Так, наприклад, Д. Багалій і Д. Міллер свою працю «Історія міста Харкова за 250 років його існування (1655–1905)» [2] розділили на дві частини — до XIX ст. й XIX ст. Це досить виправдано, з огляду на те, що лише у XIX ст. Харків модернізується, спосіб життя його жителів починає помітно відрізнятися від способу життя жителів сільських. Однак така межа занадто жорстко задає рамки сприйняття міста, оскільки одні елементи образу Харкова XIX ст. виникають набагато раніше, а інші — ближче до кінця сторіччя. У цьому зв'язку вдалою видається спроба оперувати не стільки датами, скільки образами й уявленнями як такими. Так, наприклад, В. Маслійчук, посилаючись на відповідні джерела, розглядає Харків XVII—XVIII ст. як місто спочатку прикордонне («місто на кордоні»), а потім — як торговельний й освітній центр («між базаром й університетом») [3]. Власне, тут він багато в чому відштовхується від одного з головних харківських ідеологів свого часу, відомого письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Цікава також ідея Ю. Шевельова (Шереха) про чотири образи Харкова. Перший — це Харків, що є поєднанням патріархального села з елементами міської адміністрації: в'язницею з острогом та «присутственными местами». Другий — Харків капіталістичний, великий промисловий і торгівельвий центр. Третій — Харків столичний, місто українського відродження й символ модернізму. А четвертий — Харків радянського пристосуванства [4].

Так чи інакше, тут ми спробуємо простежити еволюцію образів Харкова, користуючись переважно матеріалами, покликаними ті або інші образи поширювати (або їхньою критикою). Такі матеріали з'являються лише у XIX ст., тому судити про те, як бачили себе й своє місто харків'яни у XVII—XVIII ст. навряд чи можливо. Залишається лише здогадуватися про це, згадавши, що засновано Харків українцями, які рятувалися від війн, що роздирали Україну, і селилися на пустельних землях на межі Московського царства і Дикого поля. Отже, перший образ Харкова, який простежується ще у описах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка й пізніших авторів, це — ***вільне поселення***.

За військову службу Московський цар дав містові певні привілеї. Це, а також зменшення оборонного значення міста, привело до того, що головною рисою Харкова стає **торгівля**. З XVIII ст. в місті існували чотири ярмарки, а товарообіг тільки одного з них — Хрещенського — у 1800 р. становив 10 млн рублів [5]. У роботі «Про Харків і повітові міста Харківської губернії» Г. Ф. Квітка-Основ'яненко після розповіді про заснування Харкова, його географічні особливості, церкви й основні кам'яні будинки так акцентує увагу на торгівлі:

> *«Взагалі щасливе розташування Харкова робить його зосередженням торгівлі південних губерній... Немає місця відповіднішого для розміну продуктів цих губерній на вироби промисловості внутрішніх і північних»* [6].

Ще більше значення в торговельному відношенні Харків здобуває в другій половині XIX ст. От що пишеться про місто того часу в «Путівнику по Харкову для туристів й екскурсантів» за 1915 рік:

«Торгівельне значення Харкова обумовило проведення сюди залізниць, які перетворили його на крупний залізничний вузол і зі свого боку викликали приток ділових людей і капіталів — і значення міста зросло ще більше» [7].

У 1912 р. Харків має найбільші доходи серед міст Лівобережної України [8], тут зосереджений значний банківський капітал. Так, наприклад, на головній тоді Миколаївській площі (зараз Площа Конституції) практично підряд розташовувалися будинки Комерційного, Азовсько-Донського, Санкт-Петербургського міжнародного, Волзько-Камського, Торговельного й Земельного банків, а також в іншій частині площі — Товариства взаємного кредиту й Російсько-Азіатського банку.

У XIX ст. Харків стає й індустріальним центром. Підкреслюючи наявність соціальної бази й революційну роль пролетаріату в становленні радянської влади в Харкові, радянська пропаганда всіляко наполягала на тому, що місто кінця XIX — початку XX ст. було чи не головним промисловим центром регіону. Однак, незважаючи на те, що в Харкові дійсно була добре розвинена промисловість, він, проте, залишався досить типовим містом Півдня Росії, програючи в індустріальному розвитку, як мінімум, Катеринославу [9]. А в довідниках тих років, як і раніше, відзначається, що Харків — «культурний і торговий центр» [10]. Роль промисловості в образі міста вийде на передові позиції пізніше.

Практично у всіх джерелах йдеться про те, що Харків завжди був ***культурним центром*** регіону. Тут у першу чергу мається на увазі розвиток освіти — «учености». Знаковими подіями для цього образу виступають перенос до Харкова колегіуму (1727 р.) і відкриття Харківського університету (1805 р.). Додамо також творчість Г. Сковороди й Г. Квітки-Основ'яненка як творців образу міста — обоє акцентували увагу на інтерпретації Харкова саме як осередку вченості, міста, яке пізніше стали називати «умственным центром Юга России». Так, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко пише про це:

«Поселянин, раніше від усякого ремесла, прагне навчити синів грамоті, а потім уже обирає для кожного промисли за схильностями; заможніший же з обивателів вважав би собі за сором, якби з синів його не було жодного грамотного» [11].

Хоча стало загальником підкреслювати значення для міста Харківського університету, думки про нього досить суперечливі. У той час, коли загальноприйнятою думкою є те, що університет мав великий вплив й авторитет не лише в місті, але й по всій Україні, задовільняючи освітні потреби сотень її жителів, деякі автори (наприклад, студенти університету 1850-х рр. — П. Вейнберг, Н. Леваковський, 1830-х рр. — М. Костомаров) відзначають обмеженість, лінь і хабарництво тутешніх викладачів. Сучасні історики стверджують, що університет був досить відірваним від місцевої громади, й у житті міста істотної ролі не грав [12]. Харківський університет здобуває істотне значення лише до кінця XIX — початку XX ст., коли з розвитком капіталізму виникла потреба не лише в освічених державних службовцях, але у фахівцях у різних галузях. Саме в цей час університет розширюється [13], відкриваються нові навчальні заклади [14] і отримує новий імпульс до розвитку наука.

Національне питання. Одним з моментів, пов'язаних із з'ясуванням ідентичності Харкова, є питання про те, чи є Харків українським містом, російським або якимось іншим. Питання це також досить неоднозначне: з одного боку, заснували місто українці, а з іншого, з необхідності їм довелося певним чином інтегруватися як мінімум в адміністративні структури Московської держави та Російської імперії й виявляти щодо неї лояльність. Цікавий погляд (почасти іноді висловлюваний і зараз) знаходимо в того ж Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, який описує склад Слобідських полків:

«Поселяни цих полків — з українців, справжніх поляків і навіть чужоземних народів — прийняли назву козаків; а оскільки перші з них були вихідці з повіту Черкаського, староства Чигиринського, у володінні польському, то взагалі всі мешканці цих слобідських полків стали іменуватися для відмінності від малоросіян, поляків та ін., «черкасами», становили як ніби окремий народ» [15].

Зазначене питання, втім, не виникало доти, поки в Харкові зберігався традиційний уклад, а з'явилося тоді, коли міський спосіб життя став усе більш відчутно відрізнятися від сільського [16]. Цілком у руслі інтелектуальних тенденцій тих часів виявилося й протиставлення сільської культури як споконвіку народної й міської як штучної. При цьому з першою пов'язувалася культура українська, а із другою — російська як мінімум за мовою й «міським стилем» [17]. І це, загалом, не дивно, оскільки в Харкові запозичувався спосіб життя російських міст, з їхньою культурою та мовою. Цікаві слова І. Аксакова: «Про малоросійську народність знають тут менше, ніж у Москві. Москву, певна річ, зневажають, але з повагою відгукуються про Одесу і Петербург» [18].

У той же час Харків у другій половині XIX ст. став одним із провідних центрів українського руху. Так, в 1907 р. ставиться питання про встановлення пам'ятника Шевченкові, в 1906–1914 рр. активно діють українські кооперативні союзи, в 1913 р. проходить виставка української архітектури, виходить україномовна преса. Під час виборів до міських дум у 1917 р. в Харкові 54 з 116 місць отримують українці, у той час як у Києві — 24 з 125 [19]. З огляду на це, можна стверджувати, що українське відродження в Харкові в 1920-ті рр., як і, наприклад, розділ книги Д. І. Багалія [20] 1918 р. «Харків яко українське місто» були цілком закономірними.

Якщо говорити про етнічний образ міста за радянських часів, то слід звернути увагу на два моменти. По-перше, це українізація (коренізація) Харкова у 1920-х рр., коли Харків був столицею Радянської України. Вона мала зрозумілу мету та неоднозначні наслідки. Головним завданням українізації будо довести те, що проголошення Харкова українською столицею мало під собою «національні» підстави. Щодо наслідків можна згадати розвиток українського мистецтва. Але насильницьке впровадження української мови та/або україномовних кадрів замість російськомовних фахівців мало негативний ефект. Згортанню українізації посприяла низка чинників, серед яких зміни у політиці центральної влади та перенесення столиці України до Києва у 1934 р. Та й загалом радянська ідеологія здебільшого робила наголос на класових вимірах суспільства, а не на національних — принаймні поки СРСР трактувався більше як держава ***робітників***, а не як «союз ***народів***» [21].

Столиця. У часи революційних подій Харків стає столицею — Донецько-Криворізької республіки й Радянської України (1917–1918 рр. й 1919–1934 рр.). Внаслідок

цього в Харкові розміщаються органи республіканської влади, центральні відділення різних організацій. У 1920-і рр. місто стає ***центром українізації***, зокрема, українізуються освітні установи, виходить україномовна преса. Для нинішнього образу міста того часу істотну роль відіграє розвиток ***українського театру***[22]. Зазначений період відомий модернізмом в архітектурі й, особливо, — промисловим розвитком Харкова.

Втіленням ***модерності*** став побудований для потреб центрального керівництва Будинок державної промисловості — Держпром (Ґоспром). Це був перший радянський хмарочос, побудований з монолітного залізобетону. Масштабність будинку пояснює наявність різних легенд, пов'язаних з його архітектурою. Так, наприклад, існують легенди, що за задумом архітекторів Держпром мав бути схожий чи то на крейсер «Аврора», чи то на танк. Є думка, що перепади висот різних частин будинку втілюють у собі висоту перших нот «Інтернаціоналу». Не випадково будинок Держпрому став одним з головних символів Харкова, хоча, зрозуміло, це далеко не єдина пам'ятка конструктивізму, незважаючи на те, що багато з них були зруйновані під час війни або перебудовані.

Після того, як при ритті одного з котлованів Держпрому були знайдені кості мамонта, В. Маяковський написав про Харків:

«Там, где вороны бились, над падалью каркав,
в полотно железных дорог забинтованный,
столицей гудит украинский Харьков,
живой, трудовой, железобетонный».

Разом з Держпромом була побудована площа ім. Ф. Е. Дзержинського (тепер — Свободи) — один з найбільших майданів у світі. За різними підрахунками він є другим, четвертим, сьомим чи восьмим у світі за площею. Харків'яни вважають майдан Свободи другою у світі та найбільшою в Європі.

Мабуть, головним маркером міста в радянський час була його ***промислова міць***, яка багато в чому сформувалася саме в часи «першої столиці». У цей період відбувається модернізація існуючих і будівництво нових заводів. У 1940 р. в Харкові діяло 1 200 підприємств, на яких трудилися 300 000 чоловік[23]. За своїм економічним розвитком місто стало третім після Москви й Ленінґрада індустріальним центром СРСР. Машинобудування Харкова до Великої Вітчизняної війни давало близько 40 % продукції всієї машинобудівної промисловості України й до 5 % — СРСР[24].

Образ промислового міста всіляко підтримувався радянською ідеологією[25], що не дивно, з огляду на ту роль, яка відводилася промисловим робітникам у побудові комунізму. Значення робітничого класу, а значить і промисловості, підкреслювалося й для історії набагато більше ранньої. Так, у путівнику по Харкову 1927 р. про початковий етап розвитку міста говориться так:

«*Поруч із військовою службою мешканці займалися хліборобством і промисловістю (тут і ділі підкреслено мною — О.М.). Разом з розвитком промисловості і ремісництва розвивалася й торгівля... З 70-х рр. XVIII ст., з розвитком... промисловості на півдні України, Харків стає*

центром великих торгових операцій, а з проведенням залізниці у ті ж часи стає вузлом великого на ті часи транспортного, товарного руху» [26].

Так чи інакше, якщо з переїздом столиці до Києва Харків щось і втрачає, то його промислова міць залишається при ньому й визначає його образ на багато років уперед.

Велика Вітчизняна війна. Для харків'ян важливим маркером міста є його окупація під час Великої Вітчизняної війни, його звільнення й подальша відбудова. Під час війни Харків був серйозно зруйнований [27], а тому відновлення міста тривало до середини 1960-х рр., що не могло не накласти відбиток на уявлення про місто й на сприйняття подій того часу, у тому числі серед представників молодших, післявоєнних поколінь. Будучи найбільшим містом, яке побувало в окупації, Харків зазнав величезних втрат — як під час самої окупації [28], так й у зв'язку зі звільненням міста. Остаточно було звільнено Харків у серпні 1943 р., що стало фінальною частиною Курської битви, але до цього було чотири битви за місто, а в лютому 1943 р. Харків було звільнено, але знову залишено. Вважається, що за час його дворазової окупації СРСР і Німеччина втратили більше людей, ніж будь де в історії Другої світової, включаючи Сталінґрад, а Харків не став містом-героєм лише тому, що Сталін вважав ганьбою для Червоної армії звільнення Харкова лише із третьої спроби [29].

Ціла низка подій формують сприйняття воєнного й післявоєнного часу. Це й місця знищення фашистами тисяч людей, і голод 1942 р., і перший вибух радіокерованої міни, і перший у світовій історії відкритий судовий процес над військовими злочинцями. Уважається, що автомобілі-душогубки («газвагени») були використані нацистами вперше саме у Харкові. Не дивно, що націоналісти, які співпрацювали з фашистами, не мали підтримки населення, а 23 серпня — день звільнення Харкова — найголовніша дата в історії міста.

Післявоєнний розвиток міста нерозривно був пов'язаний із ***будівництвом***. Ішло не лише відновлення зруйнованого, але й активне будівництво нових міських вулиць, кварталів, районів. Саме на це звертають увагу путівники по Харкову: «***Баштовий кран став емблемою міста***» [30]. Великою будовою місто залишається протягом всієї післявоєнної історії.

Безпосередньо після війни в першу чергу відновлюється промисловість Харкова. Однак тепер образ індустріального міста доповнюється характеристиками великого культурного — у першу чергу наукового й освітнього — центру. У книгах про Харків середини 1960-х він характеризується як ***«один з найбільших промислових і культурних центрів країни»*** [31]. ***Промисловість, як і раніше, залишається центральним елементом образу міста, але істотну роль грають також науково-дослідні й навчальні заклади.***

Власне, масштабний розвиток науки в Харкові відбувався ще до війни — тут було 37 вузів й 40 технікумів, 70 науково-дослідних організацій. Так, наприклад, уперше в Радянському Союзі в Харкові в 1932 р. було розщеплене ядро атома (літію) — відбулося це у відкритому тут в 1928 р. Українському фізико-технічному інституті (УФТІ), де в різний час працювали Л. Ландау, І. Курчатов, А. Вальтер, А. Ахієзер й ін. У 1935 р. академіком Сергієм Вавиловим було висловлена думка про те, що вчені

інституту роблять більше чверті всієї фізики в СРСР, а деякі називають Харків столицею української фізики.

Після війни кількість закладів скоротилася, але розмах їх діяльності постійно збільшується. Так, якщо в 1964 р. у Харкові діяв 21 виш, 40 технікумів, 57 НДІ, то в 1980-і рр. у місті було зосереджено близько 200 науково-дослідних і проектних інститутів, у харківських вузах навчалися близько 300 тис. студентів. Інакше кажучи, серед працездатного населення кожен третій харків'янин був задіяний у науці або освіті [32]. До 1982 р. в Харкові працює кожен сьомий учений України й перебуває кожна п'ята наукова установа — це більше 500 докторів й 4500 кандидатів наук, а Харків характеризується як «один з найбільших промислових, культурних і наукових міст СРСР» [33]. Такий розвиток не дивний, з огляду на темпи «науково-технічної революції». У цих умовах харківська промисловість усе більше стає високотехнологічною, зокрема йдеться про складне машинобудування, електроніку, авіацію, космічні технології тощо. Природно, більша частина виробництва орієнтована на потреби військово-промислового комплексу.

Не відстає від науки й розвиток освіти. Так, в 1964/65 р. в Харкові навчалося більше 150 тис. студентів — «значно більше, ніж у всій капіталістичній Англії» [34]. У путівнику по Харкову 1982 р. в короткій характеристиці міста після згадування про промисловий розвиток і науково-дослідну діяльність (і перед абзацом про те, що «Харків — театральне місто») читаємо:

> ***«Ще одна особливість Харкова в тому, що це місто молодості, місто вузів, що готують спеціалістів різних галузей знань та мистецтва — інженерів багатьох профілів, лікарів, педагогів, будівельників, музикантів, художників, артистів»*** [35].

Аж до початку 1990-х рр. зберігався образ Харкова як великого промислового й культурного — у першу чергу наукового й освітнього — центру не тільки України, але всього Радянського Союзу. Як ми вже відзначали, місто було третім за розміром індустріальним, науковим і транспортним центром СРСР після Москви й Ленінґрада.

Оскільки розпад СРСР був пов'язаний із занепадом військово-промислового комплексу, Харків за роки незалежності багато що втратив — припинили існування деякі заводи, дійшли до занепаду наукові установи. Люди змушені були пристосовуватися до реалій нового часу, і на провідне місце вийшла торгівля. З одного боку, ця сфера діяльності багатьох забезпечила роботою, але з іншою, — торгівля однозначно сприймалася як менш престижне заняття для інженерів, службовців і висококваліфікованих робітників харківських підприємств.

Менш сумною виявилася ситуація з вищою освітою. Її цінність як високої професійної компетенції, зрозуміло, була підірвана, але її цінність як ресурсу для підвищення соціального статусу постраждала не набагато: попит на вищу освіту залишався значним (хоча і явно непропорційним). У той же час самі виші, незважаючи на важкі економічні часи й труднощі з фінансуванням, завдяки можливості готувати студентів на платній основі змогли цей попит задовільнити. Тому зараз Харків дійсно є потужним освітнім центром — тут навчаються близько 250 тис. студентів.

Незважаючи на зміни, що відбулися за останні 20 років, у сучасному путівнику по Харкову відзначаються ті ж складові образи міста, що й у радянський час — промисловість (особливо високотехнологічна) та наука. При цьому підкреслюється те, що *«наявність потужного промислового комплексу, наукового потенціалу й кваліфікованих кадрів» не тільки дозволило перебороти труднощі, але й створило необхідні умови для розвитку»* [36].

Занепад науки й промисловості — головні зі складових образу міста, суперечливі спроби насильницької українізації й часто не менш суперечливі спроби протидії їй, несподіване прикордонне становище Харкова, політичні баталії тощо — все це підсилило проблематичність харківської ідентичності. Тому цілком зрозумілими виявляються її пошуки, про результати яких варто сказати кілька слів.

Цілком передбачувано образ Харкова як промислового центру зазнає змін. Незважаючи на те, що скорочення промисловості призвело до перетікання робітників у інші сфери зайнятості, високотехнологічна продукція низки харківських підприємств як і раніше, хоча й не постійно, знаходить для себе покупця. Тому не можна сказати, що «промислові риси» зникли з образу сучасного Харкова. З відходом радянської ідеології, що підкреслює їх, вони явно відійшли на другий план не тільки у зв'язку із ситуацією із промисловістю, але й тому, що самі ідеологи — це «за визначенням» першою чергою люди інтелектуальної праці, а не робітничих професій. Вони будують свою ідеологію, найчастіше трохи зверхньо дивлячись на робітничий клас, до якого, як і раніше, належить більшість міських жителів. Та й промислові робітники високотехнологічних харківських підприємств відрізняються від промислових робітників, наприклад, шахтарських або металургійних регіонів.

Останнім часом одним з важливих елементів образу міста знову стала ***торгівля***. Так, наприклад, харківський ринок Барабашово вважається чи не найбільшим у Східній Європі. За іронією долі свою назва він отримав від станції метро, що носить ім'я видатного радянського астронома — академіка Миколи Павловича Барабашова, поруч із якою він розташований. Тобто, як бачимо, образ Харкова наукового позначився на образі Харкова торговельного.

Нинішній високий рівень розвитку торгівлі в місті всі частіше пояснюється не стільки недавньою необхідністю для населення виживати, скільки історичною традицією. Мабуть, багато хто погодився б з думкою про те, що *«історично в Харкові були сильні традиції купецтва, і десятиліття радянської влади не змогли витравити в городянах комерційну жилку»* [37]. Ця думка зміцнюється ще й тим, що сучасні харківські виробники в рекламних цілях підкреслюють дореволюційну традицію своїх підприємств, тим самим акцентуючи увагу на капіталістичному й торгівельному образі міста.

Нинішній торгівельний і — ширше — підприємницький потенціал міста багато хто схильний обґрунтовувати, як це не парадоксально, спадщиною радянського часу — наявністю великої кількості людей з вищою освітою, представників науки, молоді — тобто тих, хто до певної міри, як вважається, є «схильним» до інновацій. Взагалі ж, саме цей елемент образу міста — ***«розумний» Харків, інформаційне місто, інтелектуальний центр, місто високих технологій*** — все частіше ставиться на перше

місце в пошуках міської ідентичності. Саме із цими рисами харків'яни, що втратили свою «наукову гордість», часто схильні асоціювати себе в першу чергу. Тим більше, що велика кількість студентів, у тому числі приїжджих, не дає забути про це.

Мабуть, одним з головних елементів семантики нинішнього образу Харкова є образ ***«Першої столиці»***[38]. Можна було б припустити, що цей маркер як до «золотого віку» відсилає до того історичного періоду, коли Харків дійсно був столицею УРСР, але це не так. Принаймні, засновник відеоканалу й автор книги, що мають назву «Перша столиця», історик і депутат міської ради К. Кеворкян, зовсім не ідеалізує той час, а просто намагається — можливо, активніше за інших — підкреслити значення міста. Як і в інших авторів, у його матеріалах постійно звучать фрази про те, що «саме тут народилися/жили/починали...», «той самий, котрий згодом...», «відомий далеко за межами...», «найбільший», «уперше» тощо[39]. І хоча його версія історії міста іноді викликає сумнів й іронію інших істориків, на наш погляд, можна стверджувати, що багато в чому завдяки медіа-активності цього автора цей бренд закріпився у свідомості харків'ян.

Як ми вже відзначали, Харків завжди порівнював себе з Москвою й Ленінґрадом (Петербурґом), а не з Києвом, нинішня першість якого у світлі історії XIX — XX ст. — найбільш значущих для образу Харкова — може навіть викликати певний подив. Ще в XIX ст. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко писав про Харків: «***...Столица, право, столица!...***», маючи на увазі порівняння аж ніяк не з Києвом[40].

Образ Харкова як «першої столиці» у нинішній час може трактуватися як спроба компенсувати те, що було втрачено після розпаду СРСР — статус міста як значного наукового й промислового центру всесоюзного значення. І саме це, на наш погляд, є чи не основною передумовою харківської ідентичності. У цьому сенсі ***Харків — радянське місто.***

Часто доводиться чути про те, що Харків — не історичне місто в тому розумінні, що в нього немає великого числа відомих історичних пам'яток. Можна було б додати, що ***Харків — модерне місто***, він належить сучасності, а не традиції. Практично протягом всієї своєї історії — тієї, котра дійсно актуальна з погляду міської ідентичності зараз — у зв'язку з інтенсивним розвитком Харків ріс за рахунок приїжджих, що поповнюють основні сфери діяльності — торгівлю, промисловість, освіту. Тому специфіка міста визначається частіше в термінах зайнятості й професійної діяльності, ніж у термінах національно-культурної приналежності. Люди приїжджали до Харкова для того, щоб тут працювати, вчитися, самореалізовуватися в («модерній») діяльності, а не у плеканні своїх етнічних коренів — це просто було (і багато в чому залишається) не актуальним.

Більше того, ризикну висловити припущення, що «національно-етнічний дискурс» певною мірою несе в собі загрозу харківської ідентичності. Це пов'язано з тим, що в його основі лежать постійні апеляції до традиційного суспільства й способу життя, які навмисно чи ні виявляються протипоставленими тій епосі, що є для Харкова принципово важливою. *Провокування національно-етнічної тематики й домодерної традиції (які часто виявляються пов'язаними одне з іншим у сучасних націотворчих*

спробах) в цьому випадку ставить під сумнів промислову, наукову, культурну значимість міста, що може розцінюватися навіть як неповага до нього.

Тим більше, неоднозначним залишається питання: про яку саме традицію й національну культуру повинно йтися. Харків зараз, як і при його заснуванні, цілком можна назвати «містом на кордоні» — тут немає домінування якої-небудь однієї національної культури (за винятком повсюдного використання російської мови). І це стає перешкодою для вибудовування однозначної національно-забарвленої ідеології міста. Національно-етнічна тематика виникає у зв'язку з політикою й, загалом, там же й залишається (НАТО, проблеми мови й т. д.). Будучи ***інтернаціональним і космополітичним містом***, Харків намагається протидіяти нав'язуванню української національної ідеології, у тому числі тому, що в її інтерпретації він виявляється всього лише одним з русифікованих міст Східної України, а ця роль його ніяк не влаштовує. Спроби таку ідеологію нав'язати найчастіше натрапляють на ідею ***споконвічної «особливості», незалежності й самодостатності Харкова*** (пор. із трактуванням Слобожанщини від слобода = свобода) — міста, значення якого не має потреби в етнічних обґрунтуваннях.

Отже, маємо низку історичних образів Харкова — «вільне поселення», торгівельний та транспортний центр, промисловий, науковий, культурний центр, «перша столиця». У різні часи наголошувалися різні образи. Зараз же певні з них, залежно від необхідності, або оголошуються ключовими, або ігноруються. Так, наприклад, акцентування уваги на українізації 1920-х рр. є елементом вибудовування української ідентичності міста і його жителів, а формула «перша столиця» є відсиланням до промислової й наукової величі — ідентичності «радянської». Підкреслення торгівельного, банківського й підприємницького минулого є логічним в контексті нинішнього торгівельного розвитку Харкова, а відсилання до «вільного поселення» — у контексті відстоювання власної унікальності стосовно спроб нав'язування національної ідеології тощо. Тож, як бачимо, навряд чи можна говорити про сталу харківську ідентичність, оскільки, по-перше, образ міста твориться за допомогою різних історичних уявлень, а по-друге, колишня (а частково й нинішня) потужність міста, вірогідно, посприяла тому, що (за нечисленними винятками) харків'яни не вважають за потрібне комусь щось доводити, а тому не надто опікуються справою формування (й формулювання) власного образу.

* * *

Аналіз інтернет-сайтів, у яких ідеться про Харків та його історію,[41] дав змогу дійти висновків, що в Інтернет-репрезентаціях існують дві історичні версії.

Менш поширеною є «українська» версія, у якій підкреслюється «українське життя» міста — заснування та розвиток Харкова, зміни адміністративного статусу в рамках Російської імперії, роль міста у розвитку української культури та «української» громадської діяльності. Цікаво, що важливим елементом цього дискурсу є період існування міста як столиці радянської України — це пояснюється тим, що цей період відкрив можливості для українізації та українського національно-культурного відродження взагалі, у той час коли решта радянської історії трактується як історія русифікації.

Більш поширеною є російськомовна «радянська» версія, яку можна вважати основною для опису харківської ідентичності. У ній підкреслюється, що Харків є великим промисловим (найбільший центр машинобудування), науковим (столиця української фізики), освітнім та торгівельним центром. Його історична ідентичність описується, відповідно, тими часами, коли Харків набуває своєї специфіки. Це (меншою мірою) період XIX — початку XX ст. (Харківський університет, розвиток капіталізму) та (більшою мірою) радянський період — часи найбільшого промислового та наукового розвитку. При описі заснування міста підкреслюються не його «українські корені», а його статус як поселення вільних людей, яке знаходиться у вигідному з точки зору торгівельних сполучень географічному положенні.

Оскільки ключовою для Харкова є радянська історія, головні події, що становлять славу міста, відносяться саме до неї — зокрема, звільнення міста від нацистських загарбників, масштаби післявоєнної відбудови Харкова тощо. Логічними видаються порівняння Харкова з Москвою та Ленінґрадом, а також незадоволення підривом промислової могутності міста за часів незалежності України.

Різноманіття діяльності у місті дає підстави розглядати харків'ян як людей заповзятливих і різнобічних, що володіють серйозним інтелектуальним потенціалом, які звикли розраховувати на власні сили.

* * *

Зважаючи на необхідність формулювання міської специфіки задля здобуття конкурентних переваг, у квітні 2011 р. був представлений туристичний бренд Харкова (мал. 1). До свого офіційного представлення він устиг узяти участь у міжнародній туристичній виставці ITB, яка пройшла з 8 по 14 березня в Берліні (Німеччина), де посів шосте місце. У розробці бренду взяли участь фахівці харківської організації Спілки дизайнерів України. Як заявив директор Департаменту міжнародного співробітництва Харківської міськради Олексій Понікаровський, «У графічній простоті і лаконічності слогана, який вибирається для характеристики міста, ми прагнули відобразити <...> гостинність і привітність харків'ян, прагнення пізнавати себе та інших. А зелений колір, який є на логотипі, характерний як для міста, так і для області. <...> Логотип асоціюється і з першою літерою назви нашого міста, і з перехрестям різних шляхів, на якому стоїть Харків, водночас він схожий на людину, яка радісно піднімає руки». Девізом бренду стала фраза: «Kharkiv — smart city» (Харків — розумне місто). При цьому кожну букву слова SMART можна розшифрувати: соціальне (social), сучасне (modern), місто мистецтва (art), місто досліджень (research) і туристичне (tourist) місто. За його словами, обтічність ліній логотипу говорить про гостинність і неконфліктність харків'ян. Бренд буде використовуватися для презентації міста на туристичних виставках[42].

Кілька років тому дизайнери студії 3Z запропонували свій логотип міста (проект «Ідентифікація Харкова»)[43]. Запропонований ними альтернативний логотип міста висувався на противагу існуючому гербу, який не виконує, на думку дизайнерів, маркетингових функцій. Розробка нового герба Харкова ґрунтувалася на наступних уявленнях про місто:

Місто х [ікс]. Харків — місто ідей. Харків — сюрприз. Не заштатна колишня імперська провінція, не другорядне місто, а місто, здатне здивувати. Місто науки, культури, інтелігенції, мистецтва, промисловості. Місто розвитку. Місто можливостей. Саме тому логотип створений з букви «х».

Бікультурність. Харків — місто перетину культур. Харків є культурним продуктом двох націй, і така специфічна суміш є визначальною для ідентифікації.

Конструктивізм. Харків — місто конструктивне. Кубики — данина харківському конструктивізму як архітектурному стилю. Куб також символізує стабільність і раціональність.

Прагнення. Харків — місто вільне. В основі логотипу лежить стріла з першого козацького герба Харкова (мал. 2). Вона несе ідею польоту, свободи, гордості, цілеспрямованості та пошуку.

Примітно, що одночасно зі створенням нового символу міста дизайнери розробили приклади його використання в міській навігації, оформленні табличок і логотипів муніципальних служб і установ тощо[44]. Цей бренд спочатку, як бачимо, орієнтований не стільки на туристів, скільки на самих містян як цільову групу.

Також слід згадати обговорення «бренд-платформи» Харкова, яке проходило в лютому 2011 р. і відбувалося у формі тренінгів, і в якому могли брати участь всі бажаючі[45]. За його результатами було визначено смисли, асоційовані з містом:

— свобода, самореалізація, амбіційність, індивідуалізм;
— творчість, креативність, стиль, смак, мода;
— інтелектуальність, освіченість і освітня база, науковий потенціал, звичка вчитися і вміння навчати;
— відкритість, еклектичність, кроскультурність, толерантність, мультиполярність;
— підприємливість, комерція, вміння торгувати / купувати.

На думку учасників, Харків може виступати «для світу» в якості «Мекки творчого підприємництва».

Примітно, що тут же серед подій, які роблять Харків Харковом, учасники вказали такі:

— покупки на Барабашово;
— події на площі Свободи;
— спортивні події;
— салюти, феєрверки, проекційні шоу.

Як бачимо, із заявлених смислів лише «комерційний» явно реалізується в міських подіях, викликаючи, однак, незадоволеність у містян, які відзначали необхідність створення/акцентування нової ролі міста.

* * *

Чи відображають зазначені репрезентації уявлення місцевих жителів про Харків? Від яких чинників залежить їхнє сприйняття? На з'ясування цього було спрямоване дослідження «Харківська ідентичність: уявлення про місто та його історію як чин-

ники ідентифікації», проведене автором за підтримки гранту Центру міської історії Центрально-Східної Європи у 2008–2009 рр. [46].

Так, *некорінні харків'яни* специфіку міста характеризують по-різному. З одного боку, є думка про те, що вони не відрізняються від жителів Росії та Лівобережної України. З іншого — підкреслюється, що харків'яни, з одного боку, є доволі спокійними й інтелігентними, вихованими, часто — обережними, а з іншого — байдужими, наполегливими, нахабними, терпимими до міського безладу. Пояснюється це великими просторами (порівняно із Західною Україною) та змішуванням українців, росіян та євреїв.

Загалом, відповіді дуже відрізняються залежно від «біографічних особливостей» респондентів. Так, людину, що приїхала із невеликого міста, Харків вражає своїми масштабами, а для іншої людини Харків — звичайне велике радянське місто. Для росіянина, що народився у Росії, Харків «с сожалением» українське місто, а україномовного українця обурює зневажливе ставлення до української мови. Будівельник звертає увагу на архітектуру міста, музикант говорить про культурне життя, фізик розглядає місто з точки зору можливостей самореалізації у науково-технічній сфері, а журналіст розповідає про історію, людей та аналізує причини стану речей, що існує. Спільним для них є сприйняття Харкова крізь призму власної професії, яка є важливою для самореалізації. Від цього й залежить їхня оцінка Харкова, як у минулому, так і зараз. З огляду на втрату цих можливостей, не дивно, що найбільш важливим періодом історії Харкова визнається радянська епоха, а саме — розвиток науки та промисловості.

Чи так само вважають *корінні харків'яни*?

Здебільшого так. Серед історичних періодів справді головна роль відводиться радянській добі — часам «першої столиці», промислового розвитку, післявоєнної відбудови, розвитку науки тощо. Але доволі чіткою є думка про існування й інших важливих чинників. По-перше, це перебудова й розпад СРСР, які, звичайно, позначилися на Харкові, а по-друге, це заснування міста на перетині торгівельних та транспортних шляхів.

Національно-культурну специфіку пов'язують із близькістю до Росії, однак її вплив аж ніяк не є визначальним для харківської ідентичності, і назвати Харків російським містом не можна. Це місто космополітичне, для якого «національне питання» як таке видається штучним. Більш того, інколи підкреслюється цілковита унікальність харків'ян.

Характеристики відмінностей харків'ян доволі суперечливі. Так, з одного боку, існує думка про нахабність харків'ян, яка впізнається навіть за стилем керування автомобілем, певні «столичні манери», відчуття власних переваг, а з іншого — про відсутність столичної зверхності, душевність, доброзичливість. Життя у Харкові насичене й динамічне, але з іншого боку, спокійніше, ніж у Москві, наприклад, відрізняється прагматичністю.

Головним маркером харків'ян є мова. Харків — російськомовне місто і тим відрізняється від міст україномовних, зокрема західноукраїнських. Але це не є підставою пов'язувати його з Росією. Навпаки, харків'яни відзначають, що попри певні

мовні особливості (глухе «г», «шо», специфічні слова), російська мова Харкова часом видається ближчою до літературного канону, ніж мова москвичів, наприклад. Російськомовність Харкова не сприймається як результат русифікації — на думку респондентів, за радянських часів тут існувало достатньо українських шкіл, і багато з них навчалися саме у таких школах. Російська мова від часів заснування міста справді стала «мовою міжнаціонального спілкування», а боротьба за те, щоби змінити ситуацію, сприймається як щось неприродне й нав'язане згори.

Прояснити існуючі уявлення про Харків допомагають й інші дослідження. Так, за матеріалами опитувань студентів-першокурсників харківських вузів, проведених кафедрою українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Східним інститутом українознавства імені Ковальських у 2004, 2005, 2006–2007 та 2009 рр. можна виявити такі уявлення про Харків:

— у культурному просторі міст Харків позиціонується як належний до культурного регіону, пов'язаного з Донецьком і Луганськом, з одного боку, та російськими містами, з іншого;
— саме цей регіон, як і Харків, виявляється протиставленим культурному регіону, представленому Львовом і, почасти, Києвом;
— це не виключає розгляду Харкова як українського міста;
— характеристика Харкова як «першої столиці» України отримує вираження в інтерпретації його як духовно і культурно близького до столиць — Києва і Москви[47].

Серед відмінних рис Харкова називають велику кількість студентів; символами виступають герб міста, майдан Свободи, футбольний клуб «Металіст» і Харківський тракторний завод; часті згадки Харківського м'ясокомбінату, пива «Рогань», заводу «Турбоатом» і фабрики «Бісквіт-шоколад» [48]. Нагадаємо, що характер аудиторії не міг не мати свого впливу на виявлені особливості міста.

* * *

За підсумками дослідження «Харківська ідентичність: уявлення про місто та його історію як чинники ідентифікації», проведеного автором за підтримки гранту Центру міської історії Центрально-Східної Європи в 2008–2009 рр. [49] було виявлено ряд образів Харкова — «вільне поселення», торгівельний і транспортний вузол, промисловий, науковий, культурний центр, «перша столиця». У різні часи підкреслювалися різні образи. Зараз же певні з них, залежно від необхідності, або оголошуються ключовими, або ігноруються. Так, наприклад, акцентування уваги на українізації 1920-х рр. є елементом вибудовування української ідентичності міста і його жителів, а формула «перша столиця» є відсиланням до промислової й наукової величі. Підкреслення торговельного, банківського і підприємницького минулого логічно в контексті нинішнього торгового розвитку Харкова, а відсилання до «вільного поселення» — в контексті відстоювання власної унікальності щодо спроб нав'язування національної ідеології і т.д. На цьому прикладі добре видно, що визначення специфіки міста залежить від різних особливостей (об'єктивних характеристик, соціальних інтересів, біографії

і т. д.) тих, хто намагається про неї говорити. Водночас усі ці образи побутують і у масовій свідомості, де Харків розглядається як місто, яке намагається відокремити себе від зовнішніх означувань та впливів, є російськомовним і водночас українським, промисловим і водночас науковим та освітнім центром, вочевидь торговим внаслідок сприятливих «географічних» обставин та певним чином «радянським» внаслідок обставин історичних. Іншими словами, Харків може видаватися доволі різним, але усі ці елементи, поєднуючись, дають унікальний сплав, який багатьма вважається таким, що має великий потенціал для різних сфер діяльності. Але водночас цей сплав уявлень і вражень важко скласти у певний єдиний образ та цілісно виразити його, про що свідчать досвіди побудови бренду міста.

Спроби ж формулювання ідентичності Харкова є необхідними, як вже було сказано, з огляду на конкуренцію між містами. І тут дуже важливо не припуститися критичних помилок, головна з яких полягає у тому, що створений образ не відповідатиме реальності: обіцянка, дана брендом, не повинна порушуватися, і люди мають знайти у місті саме то, що обіцяно. В іншому випадку місто ризикує створити собі негативну репутацію попри всі зусилля. Для цього слід добре усвідомлювати, що саме, який власний образ місто може запропонувати. А для цього необхідні подальші дослідження у цій галузі та взяття до уваги їх результатів тими, хто створює бренд Харкова.

---

[1] *Грінченко Г. , Кравченко В., Мусієздов О., Титар О.* Національно-культурна ідентичність жителя «контактної зони» (за матеріалами анкетування студентів-першокурсників Харкова)//Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник. 2006. Вип. VIII. С. 161–184; *Мусієздов О.* Набута ідентичність: Чинники сприйняття міської ідентичності//Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. Харків, 2008. С. 457–462; *Мусієздов О.* Соціальні уявлення про культурну ідентичність Харкова (за матеріалами дослідження харківських першокурсників)//Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2008. Вип. 2. С. 100–109; *Мусиездов А.* Историческая идентичность Харькова в Интернет-репрезентациях //Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2009. № 844. С. 218–224; *Мусиездов А.* Идентичность города: динамика образа Харькова в исторической ретроспективе//Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. Вип. 15. Харків, 2009. С. 488–494; *Мусієздов О.* Харківська ідентичність: уявлення про місто та його історію як чинники ідентифікації (онлайн-публікація Центру міської історії Центрально-Східної Європи)// http://www.lvivcenter.org/download.php?downloadid=108; *Мусиездов А.* Идентичность города: Образ Харькова в представлениях харьковчан//Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2009. № 881. С. 154–159; *Мусиездов А.* Локальная идентичность как бренд//Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2010. № 889. С. 116–120; *Мусієздов О.* Етнічна ідентичність міста: ідентифікуючи Харків//Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління:

Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Т. XI. Вип. 146. Серія «Соціологія». Донецьк, 2010. С. 59–67.

[2] *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Историческая монография. В 2-х тт. Харьков, 1993 [1905].

[3] *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур: Дослідження історії Слобідської України XVII — XIX ст. Харків, 2007.

[4] Там само.

[5] Знакомьтесь — *Харьков*. Путеводитель. Харьков, 1976.

[6] *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* О Харькове и уездных городах Харьковской губернии //Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у 7 тт. Т. 7. К., 1981. С. 57.

[7] *Харьков*: Путеводитель для туристов и экскурсантов. 3-е изд. Харьков, 1915.

[8] *Чорний Д. М.* Харків початку XX ст.: історія міста, долі людей. Харків, 1995.

[9] *Чорний Д.* Чи був Харків промисловим центром? (До питання про критерії класифікації міст України початку XX ст.)//Третій міжнародний конгрес україністів: 26–29 серпня 1996 р. Історія. Харків, 1996. С. 12–15.

[10] *Чорний Д.* Чи був Харків промисловим центром? (До питання про критерії класифікації міст України початку XX ст.)//Третій міжнародний конгрес україністів: 26–29 серпня 1996 р.: історія. Харків, 1996. С. 12–15; *Чорний Д. М.* Харків початку XX ст.: історія міста, долі людей. Харків, 1995.

[11] *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Украинцы//Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів у 7 тт. Т. 7. К., 1981. С. 84–85.

[12] Харків кінця XVIII—початку XIX ст. у спогадах мандрівників і мемуарах//[Електронний ресурс] http://www.refine.org.ua/pageid-2443-1.html; *Чорний Д.* «Анклави цивілізації» чи «контактні зони»: велике місто українсько-російського Порубіжжя //Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник. 2006. Вип. VIII. С. 69–81.

[13] У 1880 р. побудовано корпус медичного факультету, у 1901 р. — зоологічний корпус, у 1914 — хімічний.

[14] 1885 р. — Технологічний інститут, 1893 р. — Комерційне училище, 1910 р. — Комерційний інститут, 1886 — громадська бібліотека (у майбутньому — Бібліотека ім. В. Г. Короленка).

[15] *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* О Харькове и уездных городах Харьковской губернии //Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у 7 тт. Т. 7. – К., 1981. С. 32–33.

[16] *«Сего сословия жители, оставив прежнюю одежду, оставляют и обычаи свои»* (*Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Украинцы//Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у 7 тт. Т. 7. К., 1981. С. 88).

[17] Цю відмінність можна побачити, наприклад, у відомих п'єсах М. Старицького «За двома зайцями», а у пізнішому («ранньорадянському») варіанті цієї ж теми — М. Куліша «Мина Мазайло» й багатьох інших.

[18] Цит. за: *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур: Дослідження історії Слобідської України XVII—XIX ст. Харків, 2007. С. 353.

[19] *Чорний Д. М.* Харків початку XX ст.: історія міста, долі людей. Харків, 1995. С. 59.

[20] *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Историческая монография. В 2-х тт. Харьков, 1993 [1905].

[21] *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К., 2008.

[22] З театрів діяли: Харківський театр юного глядача (заснований 1920 р.), Український драматичний театр ім. І. Франка (1923–1926 рр., згодом переведений до Києва), Харків-

ський державний український академічний театр опери та балету (українізований 1925 р.), перенесений з Києва «Березіль» (1926–1933 рр.), Харківський червонозаводський державний український драматичний театр (1927–1933 рр.), Російський драматичний театр (1933 р.); на противагу «Березолеві» засновано колами Всеукраїнської спілки пролетарських письменників Харківський державний театр революції під керівництвом М. Терещенка, що протривав у 1931–1937 рр. У 1940 р. в Харкові було 14 театрів, у тому числі кілька аматорських (*Історія* Харкова//http://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Харкова).

[23] *История* Харькова//http://www.tetra.kharkov.ua/pages/istorija_harkova.html

[24] *История* Харькова//http://ru.wikipedia.org/wiki/История_Харькова

[25] «У свідомості харків'янина кінця XX ст. міцно тримається досить безбарвний і невизначений стереотип: рідне місто завжди було великим (або одним з найбільших) промисловим центром України. Велика, переважно важка промисловість обумовлювала економічне, а робітничий клас — соціальне обличчя міста» (*Чорний Д. М.* Харків початку XX ст.: історія міста, долі людей. Харків, 1995. С. 13).

[26] *Провідник* по Харкову. Харків, 1927. С. 24.

[27] Він став найбільш зруйнованим містом серед усіх великих міст СРСР після Сталінграду.

[28] Постійне населення міста зменшилося мінімум на 700 тис. осіб. З біженцями — більше ніж на мільйон. До серпня 1943 р. населення Харкова складало усього біля 190 тис. осіб. Було повністю знищено єврейське населення Харкова, що потрапило в окупацію; до війни воно складало 19,6 % населення міста (*Немецкая* оккупация Харькова//http://ru.wikipedia.org/wiki/Немецкая_оккупация_Харькова).

[29] История Харькова//http://ru.wikipedia.org/wiki/История_Харькова

[30] *Дьяченко Н. Т.* Улицы и площади Харькова. (Из истории города). Харьков, 1966. С. 17.

[31] Там само.

[32] *Благонравин М.* Информационный город//http://www.expert.ua/articles/25/0/1704/

[33] *Андреева Г. К., Олейник В. В.* Знакомьтесь: Харьков. Путеводитель. 3-е изд., перераб. и доп. Харьков, 1982. С. 2–3.

[34] *Дьяченко Н. Т.* Улицы и площади Харькова. (Из истории города). Харьков, 1966. С. 16.

[35] *Андреева Г. К., Олейник В. В.* Знакомьтесь: Харьков. Путеводитель. 3-е изд., перераб. и доп. Харьков, 1982. С. 6.

[36] *Харьков*: Путеводитель. 2-е изд. Харьков, 2008.

[37] *Благонравин М.* Информационный город//http://www.expert.ua/articles/25/0/1704/

[38] Досить докладно ця тема осмислюється у роботі: *Кравченко* В. В. *Харьков*/Харків: столица Пограничья. *Вильнюс*, 2010.

[39] *Кеворкян К.* Первая столица. Харьков, 2007.

[40] *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Основание Харькова. Старинное предание//Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у 7 тт. Т. 6. К., 1981. С. 369.

[41] Детальний опис методики дослідження та його результатів представлений у: *Мусиездов А.* Историческая идентичность Харькова в Интернет-репрезентациях //Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». 2009. № 844. С. 218–224.

[42] *Представлен* туристический бренд Харькова//http://vecherniy.kharkov.ua/news/50737/

[43] Молодые дизайнеры предлагают новую символику Харькова. Готовы ли в мэрии к изменениям?//http://www.mediaport.ua/news/society/67532

[44] *Ідентифікація* Харкова//http://3z.com.ua/portfolio/identity/1602/

[45] *Бренд-платформа* Харькова//http://bgorod.in.ua/wp-content/uploads/downloads/2011/02/KHARKOV_brand_platform_draft.pdf

[46] Докладніше див.: *Мусієздов О.* Набута ідентичність: Чинники сприйняття міської ідентичності//Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. Харків, 2008. С. 457–462; *Мусиездов А.* Историческая идентичность Харькова в Интернет-репрезентациях//Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». 2009. № 844. С. 218–224; *Мусиездов А.* Идентичность города: динамика образа Харькова в исторической ретроспективе//Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. Вип. 15. Харків, 2009. С. 488–494; *Мусиездов А.* Идентичность города: Образ Харькова в представлениях харьковчан//Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». 2009. № 881. С. 154–159; *Мусієздов О.* Етнічна ідентичність міста: ідентифікуючи Харків//Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Т. XI. Вип. 146. Серія «Соціологія». Донецьк, 2010. С. 59–67.

[47] Докладніше див.: *Мусієздов О.* Соціальні уявлення про культурну ідентичність Харкова (за матеріалами дослідження харківських першокурсників)//Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2008. Вип. 2. С. 100–109.

[48] Докладніше див.: *Мусиездов А.* Локальная идентичность как бренд//Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». 2010. № 889. С. 116–120.

[49] Результати якого наведені у першій частині статті.

Oleksiy MUSIYEZDOV

Identification of Kharkiv: The Experience of Constructing the Image of the City

This article considers the experience of city image construction. This experience is important from the point of view of the necessity to define a city image in contemporary economical and political competition between cities. Different attempts of city image formulation during the history of Kharkiv are analyzed. The materials of the analysis include the study of historical and popular literature, websites, interviews, sociological research results, and mass media materials. It is shown that such attempts are conditioned not only by objective parameters but also by social and ideological circumstances.